

Jan Gancewski

Zespół dóbr, dobra złożone, młyny i karczmy oraz folwarki prywatne: elementy krajobrazu własnościowego po zakończeniu wojny trzynastoletniej w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach

Echa Przeszłości 13, 73-95

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Gancewski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ZESPOŁY DÓBR, DOBRA ZŁOŻONE, MŁYNY I KARCZMY ORAZ FOLWARKI PRYWATNE. ELEMENTY KRAJOBRAZU WŁASNOŚCIOWEGO PO ZAKOŃCZENIU WOJNY TRZYNASTOLETNIJ W PAŃSTWIE ZAKONU KRZYŻACKIEGO W PRUSACH

Dobra i folwarki prywatne – wprowadzenie

W odróżnieniu od dóbr krzyżackich położonych na terenie domen, folwarki prywatne często były częścią większych skupisk ośrodków gospodarczych niż tylko pojedynczy folwark, karczma, młyn czy też nawet taki ośrodek jak wieś. To co ich łączyło to przede wszystkim fakt, że pochodziły najczęściej z byłych terytorialno-infrastrukturalnych zasobów krzyżackich.

Powstające ośrodki prywatne, częściowo jako nadane przez Krzyżaków (na terenach nie działających gospodarczo i nie zasiedlonych, typu: *wußte Hube*) lub też powstające w wyniku przywileju lokacyjnego, wystawionego przez urzędników krzyżackich jako władzę feudalną, nie jakby „od nowa”, miały najczęściej dogodne warunki do rozwoju gospodarczo-ekonomicznego. Stosowane bardzo często dla tego typu nadań tzw. pruskie prawo magdeburskie, było niewątpliwie o wiele bardziej korzystne dla osób, które rozwijały swoją działalność gospodarczą, niż te stosowane np. jeszcze przed 1440 r. Wielkości nadań w obrębie folwarków oscylowały najczęściej pomiędzy 10 a 40 łanami ziemi uprawnej z małym i dużym prawem do sądzenia chłopów oraz z wolniczą.

Rozwój zespołu dóbr i zespołu dóbr z folwarkiem w domenach i innych posiadłościach w państwie zakonnym po II pokoju toruńskim

W wielu sytuacjach społeczno-prawnych w okresie po drugim pokoju toruńskim rozwijały się na terytorium państwa zakonu krzyżackiego w Prusach dobra złożone, mieszane, będące w istocie złożeniem kilku ośrodków gospodarczych, które istniały, działały i w jakiejś części współdziałały ze sobą pod względem gospodarczym na tym samym terytorium. Należały one w zdecydowanej większości do jednego właściciela, który widział w nich rozszerzenie i uzupełnienie stanu posiadania, ale również wzmocnienie swojej działalności gospodarczej. Często taka sytuacja miała miejsce w przypadku dóbr i folwarków, gdzie te drugie stawały się częścią rolniczej produkcji gospodarczej dobra lub zespołu dóbr w jednej własności majątkowej.

Za czasów sprawowania urzędu wielkomistrzowskiego przez Martina Truschsses von Wetzhausen zostało wydanych wiele podobnych przywilejów. Jednak nie tylko owe akty nadania wraz z przywilejami informują nas o takich i podobnych dzierżawach, nabyciach czy też wynikających z nich powinnościach, gdyż podobnego rodzaju informacji dostarczają nam również listy zastawne, które są dostępne dzisiaj dla badacza tych dziejów właśnie w pozostałościach źródłowych z czasów urzędowania wymienionego wyżej wielkiego mistrza¹.

Z takim właśnie listem zastawnym mamy do czynienia w przypadku dokumentu wystawionego dla Jorge Pesschina, najprawdopodobniej na początku lat osiemdziesiątych XV stulecia. Dokument został wystawiony jako dokument testamentarny, przeznaczony do identyfikacji, przekazania i zajęcia określonych w nim dóbr². List ten poza określeniem testatorów oraz otrzymującego dobra po ich śmierci, a także nadawcy tych dóbr, w którego do posiadaniu były one wcześniej, zawiera cały spis miejscowości, będących przedmiotem zapisu. Tak na przykład pojawia się tu kilka wsi wymienionych z nazw własnych, ale również niejako dodatkowo – tak przynajmniej wynika z treści analizowanego dokumentu – pewne elementy infrastruktury gospodarczej. Przykładowo, pojawia się tu zapis o wsi *Jerwken* wraz z karczmą z rozwiniętym zapleczem gospodarczym, będącymi w jakimś sensie elementami ówczesnej infrastruktury gospodarczej, w zapisie zastawnym pojawia się w tej wsi również młyn zbożowy, co może wskazywać, że niektóre wsie oprócz tradycyjnej struktury posiadały pewne wydzielone urządzenia i elementy oddzielnie działającej struktury gospodarczej, najprawdopodobniej o charakterze przetwórczym czy też wytwórczym, przechowalniczym bądź też prze-

¹ Szczególnie obfitują w nie zespoły: Pergament Urkunden oraz Ordensfolianten, będące częścią XX Hauptabteilung Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem.

² Ordens Folianten, XX Hauptabteilung Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: OF) 92, k. 44v.

chowałniczo-handlowym, co może świadczyć o tym, że – poza ośrodkami osadnictwa – istniała również oddzielna struktura gospodarcza³. Pojawia się również tutaj zapis o wsi Krzemity (*Kremitten, Cramytten*)⁴ i położonego najprawdopodobniej niedaleko niej młyna. Stąd też możemy zauważyć, że zapisy majątków (w tym także młynów i folwarków) oraz poszczególnych ich części, jako infrastruktury gospodarczej, mogły i często szły w parze z innymi zapisami, np. wsi, tworząc razem część dobra.

Innym razem ten sam wielki mistrz wystawia akt nadania dla Hannsa Clausenca; w zapisie tym otrzymuje on dobro Wikrowo (*Wickeraw, Wyckeraw*), leżące w komturstwie pokarmińskim i komornictwie barciańskim wraz z siedemnastoma łanami ziemi uprawnej. Użyty w dokumencie zwrot: *das gut Wyckeraw* może świadczyć, że mamy tu do czynienia nie tylko ze wsią i ziemią przeznaczoną w jej obrębie do uprawy, ale również z pewnego rodzaju infrastrukturą pozawiejską tworzącą owe dobro⁵. Rozpatrując ten zapis od tej strony możemy dojść do wniosku, że była to wieś z dworem typu mieszkalnego (rezydencjonalnego) dla jej właściciela, a zatem mógł on służyć w późniejszym czasie, biorąc pod uwagę ewentualny jego rozwój gospodarczy, również jako dwór hodowlany (po zakupieniu zwierząt hodowlanych) lub też dwór gromadzący i przetwarzający zboże, zebrane z okolicznych pól, należących do tego „dobra” i jednocześnie wsi.

Innym zapisem, wydanym najprawdopodobniej dla Krzysztofa (*Cristoffa*) Magnusa w 1476 r. (lub 1477 r.), jest podobny w brzmieniu przywilej nadający mu wieś i najprawdopodobniej również folwark w Kajnach (?) (*Kainen, Cayn(m)en*) z dużym i małym prawem sądzenia na wyznaczonym terytorium wsi i najprawdopodobniej zarazem folwarku⁶.

Podobnie brzmi zapis z 1476 r. dla Niklasa Keisera, który otrzymał od wielkiego mistrza Heinricha von Richtenberga 7 łanów w miejscowości Floßkaym (*Floßhaym?*). Ziemia ta została nadana Niklasowi na prawie pruskim⁷. Posiadłości 7-łanowe, co wiemy już z wcześniejszej analizy, były często przeznaczane na założenie i prowadzenie folwarku, ewentualnie na kontynuowanie hodowli i uprawy ziemi w folwarkach już istniejących, które

³ OF 92, k. 44v: [...] *vnnd ouch das dorff Jerwken mit dem kruge Im Gebitte Brandenburg gelegen [...]; [...] Im dieselbigyn dorffer mole und krug in Krafft und macht dieß brreiff's [...]*; Por. J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego. Edycja wspólna Towarzystwa Naukowego i Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 201, Olsztyn 2001, szczególnie tabele nr 7, 8, 11, 12, 13 oraz diagram 2 na s. 48.

⁴ Obie wsie i inne opisywane obiekty gospodarcze znajdowały się w komturstwie pokarmińskim (brandenburskim).

⁵ OF 92, k. 44.

⁶ OF 92, k. 3, 3v. Nie mamy bezpośredniego odniesienia w źródle do folwarku, ale mamy zapis o prawach, które zostały mu nadane, a są one takie same, jak nadawane dla właścicieli folwarków.

⁷ OF 92, k. 18v. Prawo pruskie było wówczas rzadko stosowane, raczej powracano do prawa magdeburskiego, co jest widoczne w dokumentach.

zostały wcześniej założone przez posiadacza feudalnego jakim był zakon krzyżacki, a później odsprzedane lub wydzierżawione dla nowego użytkownika lub posiadacza i zarazem użytkownika. W takim razie w tej ostatniej posiadłości wspomniany Niklas mógł prowadzić prywatny folwark. Wynika z tego, że w odniesieniu do ówczesnych posiadłości ziemskich i istniejącej na ich obszarze infrastruktury z urządzeniami typu folwarcznego – niekoniecznie były to obiekty li tylko typu folwarcznego, ale zdarzały się również takie, które łączyły w sobie kilka form prowadzenia działalności gospodarczej. Do takich należały np. folwark i zarazem karczma (*Krug*) w Kobylej Budzie (*Kobellbude*), nadane 15 lipca 1843 r. na prawie chełmińskim Balcerowi Rimikem⁸ przez Hansa von Tieffen, ówczesnego wielkiego szpitalnika Zakonu i jednocześnie komtura pokarmińskiego⁹, czy też wieś i jednocześnie dobra Lemkiny (*Lehmkuhnen*)¹⁰ wraz z 4 innymi dobrami, leżącymi w komturstwie bałgijskim oraz komornictwie Zinten, znane z dokumentu zastawczego wystawionego w dniu 17 sierpnia 1521 r. dla Hansa Witicha z Królewca¹¹. Innym razem spotykamy w dokumencie nadawczym najprawdopodobniej dla Hansa Colnau¹² z dnia 6 czerwca 1469 r., wystawionym przez wielkiego mistrza Heinricha Reuß von Plauen, młyn i zarazem – leżący najprawdopodobniej obok – folwark w miejscowości Juchowo (*Hanswelde*)¹³. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku miejscowości *Merklaucken*, która została wymieniona w dokumencie z 7 stycznia 1468 r. Była ona z kolei przedmiotem nadania przez wielkiego mistrza Heinricha Reuß von Plauen, zarówno jako wieś i zarazem jako istniejące tam dobro¹⁴.

Dobro (*Gut*) – rozwój formy i znaczenie gospodarcze. Dobro i zespoły dóbr. Zespoły dóbr połączonych (mieszanych)

Istnieje wiele wzmianek na temat dóbr (*Gut*) w badanym okresie. Mianem „dobro” są najczęściej określane w dokumentach posiadłości o wielofunkcyjnej strukturze. W skład dobra mogły wchodzić i zapewne często tak było, zarówno wsie, jak i ziemie uprawne należące do nich, folwarki z ziemią i łąkami, inne ośrodki i obiekty gospodarcze o strukturze bardziej rozbudowanej zarówno pod względem strukturalnym, jak i wielkości zajmowanego obszaru. Często były to formy mieszane, złożone z ośrodków o różnej strukturze i o różnym przeznaczeniu, a także wielości i zróżnicowaniu poszczególnych obiektów o charakterze *stricte* gospodarczym, tak jak np. występujące

⁸ Bądź też *Rimiken*.

⁹ Ostpreussische Folianten, XX Hauptabteilung Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: Ost. Fol.), 116, k. 155–155v.

¹⁰ Ost. Fol. 116, k. 683: *dorffere und gütere als nemlich Lemgkyn*.

¹¹ Ost. Fol. 116, k. 683.

¹² *Collnaw*.

¹³ Ost. Fol. 308, k. 73–74.

¹⁴ Ost. Fol. 323, k. 155–158: [...] *Dorff Mergklackes* [...] *und gutt* [...].

często w nich młyny zbożowe. Spotykamy zatem połączenia na obszarze jednego dobra folwarku i młyna zbożowego, które egzystowały np. przy prywatnej wsi. Widzimy również często połączenia wsi czynszowej i folwarku prywatnego, bądź też innych ośrodków i znajdujących się na ich terenie obiektów. Występowały też formy zbliżone do siebie jak np. rozwinięty w formie karczmy z zapleczem gospodarczym, ziemią uprawną i np. przywilejem rzeźnickim protofolwark i typowy folwark. Szczególnie przy sprzyjających warunkach gospodarczo-terytorialnych spotykamy połączenie powyższych form organizacji gospodarczej¹⁵. Tak było w przypadku ośrodka gospodarczego w miejscowości Siedlisko w okręgu braniewskim (*Einsiedel*)¹⁶. Już w XIV w. widać tu duże zamierzenia budowlane, które z jednej strony miały powiększyć folwark krzyżacki, a z drugiej sprostać, pod względem miejsca, ciągle rosnącemu zapotrzebowaniu przejeżdżających i zatrzymujących się tam gości-kupców¹⁷. Swoją dychotomiczną rolę ten gospodarczy ośrodek odgrywał również po zakończeniu wojny trzynastoletniej. Tak więc 11 września 1470 r. miejscowy posiadacz ziemski Michael Marquardt otrzymuje nadaniem od komtura bałgijskiego Siegfrieda Flacha von Schwarzburg dodatkowo ponad 1 łan ziemi uprawnej na klasycznych warunkach prawa magdeburskiego. Tym samym przywilejem komtur zezwala Michaelowi na wystawienie (odnowienie przywileju posiadania?) karczmy z rozwiniętym zapleczem gospodarczym (ze względu na otrzymaną w nim ziemię), najprawdopodobniej w miejscu dawnego granicznego gościńca krzyżackiego. w celu prowadzenia w nim również sprzedaży: „czego by tam tylko chciał”¹⁸, czyli także własnych produktów, pochodzących np. z hodowli w swoim folwarku. Widać zatem, iż owe karczmy (przynajmniej niektóre), były także ośrodkami gospodarczymi i handlowymi w połączonych zespołach dóbr.

Często zespoły znajdowały się w posiadaniu tego samego właściciela. Czasami też widzimy proces przechodzenia od ośrodka monokulturowego (jednego typu) do posiadłości o cechach kompleksu gospodarczego typu „dobro” (*Gut*). Tak było np. z ośrodkami gospodarczymi w miejscowości *Lehmkühnen*. Jest tam widoczny folwark, potwierdzony w źródłach 3 marca 1493 r.¹⁹, oraz

¹⁵ E. J. Guttzeit, *Der Ordenshof und Grenzkrug Einsiedel*, „Beihefte zum Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg”, Bd. 4, 1967, s. 189–201. Autor w sposób klarowny pokazuje, że jeden i ten sam ośrodek gospodarczy był zarówno folwarkiem, jak i nadgranicznym gościńcem krzyżackim; por. Anna Marciniak-Kajzer, *Nieznany prywatny zamek na pograniczu krzyżacko-mazowieckim*, [w:] XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 2 grudnia 2005 roku, pod red. Grażyny Nawrołskiej, Elbląg 2007, s. 320, gdzie autorka zakłada, jak się wydaje słusznie, tezę o nie tylko obronnym i rezydencjonalnym przeznaczeniu prywatnego zamku w Narzymiu (*Wildenau*). Jego umiejscowienie w rejonie bardzo ważnym pod względem gospodarczym ze względu na biegnące tędy szlaki handlowe, pozwala uważać ową budowlę również jako ośrodek centralny (zarządzający) dla działających w pobliżu folwarków.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. v. F. Joachim, Königsberg 1896 (dalej: MTrB), s. 245.

¹⁸ A. Rogge, *Das Amt Balga*, „Altpreußische Monatsschrift”, Bd. 6, 1869, s. 489.

¹⁹ Ost. Fol., nr 116, k. 482v.

8 i 13 lipca 1515 r.²⁰, a także 12 lipca 1520 r.²¹ i 17 sierpnia 1521 r. W tym ostatnim przypadku mamy już jednak do czynienia zarówno ze wsią pod powyższą nazwą, jak i z funkcjonującym na jej terenie dobrem, z folwarkiem w jego obrębie²². Hans zu Witting otrzymał od wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna von Ansbach posiadłość *Lehmkühnen*, a wraz z jej otrzymaniem zostały mu zapisane inne wsie i dobra²³, w tym także dobro *Leumbergk*, wszystkie w komturstwie bałgijskim. W ten sposób posiadłość monokulturowa w postaci folwarku z bogatym zapleczem ziemskim i być może rozwijającym się wokół osadnictwem chłopskim (co dało później początek wsi) z początkiem lat 90. XV stulecia przekształca się w zespół ośrodków gospodarczych (dóbr), skupionych w rękach jednego właściciela.

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku dobra Dirka Greuenrade w okręgu *Weckenrade*. Wcześniej, bo 17 czerwca 1520 r. oraz 7 września 1521 r. możemy stwierdzić istnienie posiadłości monokulturowej o charakterze folwarku, żeby później w 1523 r. zaobserwować na tym samym obszarze występowanie szeregu ośrodków gospodarczych w postaci połączonego dobra²⁴.

Wielokrotnie spotykamy też pojedyncze dobra, które już od początku swojego istnienia miały charakter bardziej ośrodka scentralizowanego, niż kompleksu różnych ośrodków gospodarczych. Tu można wspomnieć o takich dobrach jak: Barciany (*Barten*)²⁵, Łączno (*Wiese*)²⁶, Stolno (*Stollen*)²⁷, Żołędno (*Gillwalde*)²⁸, Mojtyny (*Moythienen*)²⁹, Młynowo³⁰ (?) (*Mühling*)³¹, Dagwit-ten³², Sportyny (*Sportehnen*)³³, Dzierżatnik (*Hartels*)³⁴, Rodele (*Rodehlen*)³⁵.

Następował też równolegle i sukcesywnie proces rozwoju już istniejących i będących w rękach prywatnych dóbr jako kompleksów gospodarczych, w tym przypadku ziemsko-produkcyjnych, czyli w dużej mierze również folwarcznych. Najczęściej były to dobra, które funkcjonowały już na prawie chełmińskim, a dalsze nadania były bądź na tym prawie, bądź na prawie magdeburskim. W tym pierwszym przypadku (a więc kontynuacji nadań na prawie chełmińskim) istnieje zapis o nadaniu przez wielkiego mistrza Marti-

²⁰ Ost. Fol., nr 116, k. 482v, 483v.

²¹ Ost. Fol., nr 141, k. 426–427.

²² Ost. Fol., nr 116, k. 683.

²³ Ost. Fol., nr 116, k. 683: *dorffere und guttere*.

²⁴ Ost. Fol., nr 348, k. 63v, 64v–65.

²⁵ Ost. Fol., nr 122, k. 230–230v. Wzmianka z 01.02.1467 r.

²⁶ Ost. Fol., nr 122, k. 83–84. Wzmianka pochodzi z 11.06.1495 r.

²⁷ Ost. Fol., nr 122, k. 143–143v. Wzmianka pochodzi z 07.07.1521 r.

²⁸ Ost. Fol., nr 123, k. 26v–27. Wzmianka pochodzi z 13.12.1476 r.

²⁹ Ost. Fol., nr 126, k. 16v. Wzmianka pochodzi najprawdopodobniej z 1468 r.

³⁰ W okręgu mragowskim (ewentualnie Wólka Młynowska).

³¹ Ost. Fol., nr 178/1, k. 86–88. Wzmianka pochodzi z 19.01.1477 r.

³² Ost. Fol., nr 156, k. 263v–264. Wzmianka pochodzi z 10.08.1498 r.

³³ Ost. Fol., nr 298, k. 204–204v (nowa numeracja 232–232v). Wzmianka pochodzi z końca 1471 r., najprawdopodobniej z listopada.

³⁴ Ost. Fol., nr 322, k. 198–199; 441–444. Wzmianka pochodzi z 29.09.1518 r.

³⁵ Ost. Fol., nr 395, k. 99–99v. Wzmianka pochodzi z 04.11.1504 r.

na Truchsses von Wetzhausen w 1482 r. Hansowi Bircksen w miejscowości Marienfelde, w komturstwie ostródzkim, jak można przypuszczać, następnym 60 łanów ziemi na wspomnianym prawie, do już posiadanej przez niego wcześniej dobra³⁶. Dla tych, które były zmieniane, wraz z nowymi nadaniami, na prawo magdeburskie, należało m.in. nadanie 15 listopada 1471 r. przez Witha von Giech, wielkiego szpitalnika i jednocześnie komtura pokarminskiego dobra w miejscowości Schollen w komturstwie pokarminskim, komornictwie giżyckim, dla Litwina Stenzla. Dobro miało 15 łanów wielkości³⁷. Innym razem With von Giech wydzierżawia w dniu 25 lipca 1473 r. Nicklowi Luplitzowi 10, 5 radeł ziemi w miejscowości Glabothin w komturstwie pokarminskim na prawie magdeburskim w celu dalszego prowadzenia działalności gospodarczej³⁸. Natomiast 30 stycznia 1474 r. wielki mistrz Heinrich Reffle von Richtenberg zapisuje na zamku w Królewcu niejakiemu Hansowi dobro *Deutsch Kemmerer* z 13 łanami ziemi na prawie magdeburskim³⁹. 11 grudnia 1493 r. wielki szpitalnik i zarazem komtur pokarminski Melchior von Schwansdorf nadaje w wieczne posiadanie Hansowi Bremserowi 7 radeł⁴⁰ ziemi z połową karczmy w miejscowości *Krücken*, a ponadto 7 dalszych radeł położonych przy miejscowości *Lebain* w komturstwie pokarminskim⁴¹. Jest to kolejny dowód, świadczący o dość częstym występowaniu działalności gospodarczej łączonej (mieszanej). Uprawa roli i hodowla zwierząt gospodarskich umożliwiały sprzedaż własnych dań mięsnych w karczmie, lub też służyła – za pośrednictwem miejsca (w jakim znajdowała się karczma), dalszemu obrotowi handlowemu (sprzedaż zboża lub innych produktów wytworzonych w miejscowym folwarku). Wreszcie wielki mistrz Albrecht Hohenzollern nadaje 3 maja 1520 r. na wieczne posiadanie Casparowi Nenningerowi dobro *Görgehen* z areałem 12 łanów ziemi uprawnej oraz do tego jeszcze dobro *Merten*.

Podstawy prawne nadań i funkcjonowania folwarków w zespołach dóbr i obiektów gospodarczych na ich terenie

W dniu 29 czerwca 1433 r. wielki mistrz Paul von Rusdorf zapisał na własność Mathiasowi von Wendekeym ponad 21 łanów ziemi na miejscu zwanym *Feldmark* nieopodal miejscowości *Podewitten* w okręgu welawskim. Jest to jeden z pierwszych przypadków zastosowania transakcji sprzedaży-kupna w odniesieniu do tego typu posiadłości, leżących na terytorium państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. W tym dokumencie doskonale widać

³⁶ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Etats Ministerium (dalej: EM) VIII, nr 45, k. 8.

³⁷ APO, EM VII/ II/ 12, nr 22.

³⁸ APO, EM VII/ II/ 13, nr 28–30, k. 1.

³⁹ APO, EM VII/ II/ 18, nr 2.

⁴⁰ 1 Hack(e) = 12,531 ha (według miary stosowanej w komturstwie królewieckim).

⁴¹ APO, EM VII/ II/ 19, nr 16, k. 1.

mechanizm stosowanych później w państwie krzyżackim zasad prawnych użytkowania ziem i dóbr nadanych przez zakon, które wcześniej należały do Krzyżaków. Otóż były to nadania na prawie magdeburskim. Przewidywało ono zazwyczaj dla osoby, która otrzymywała nadanie, zezwolenie na wykonywanie dużego i małego prawa sądowego (*Gerichtbarkeit*) na otrzymanych ziemiach. W przypadku omawianego dokumentu z 1433 r. oprócz tzw. *Straßengericht* otrzymujący nadanie był zobowiązany do służby konnej w zbroi (*Dienst mit Pferd und Harnisch*) oraz do uiszczania corocznego czynszu w dniu św. Marcina (11 listopada), najczęściej w niezmiennej wysokości 1 feniga chełmińskiego (a raczej kolońskiego) lub zamiennie 5 fenigów pruskich. Do tego często stosowano również jako dodatkowe zobowiązanie daninę w naturze w określonej wysokości, najczęściej 1 półkorca pszenicy i 1 półkorca żyta, jako opłaty płużnej⁴². Powyższy model prawny funkcjonowania dóbr (w tym też folwarków i tzw. protofolwarków) był stosowany przez Krzyżaków również po zakończeniu wojny trzynastoletniej.

W dniu 5 sierpnia 1471 r. wielki mistrz Heinrich Reffle von Richtenberg nadaje Heinzowi Mentalerowi folwark *Huntenau* wraz z 6 łanami ziemi oraz część karczmy wraz z wsią *Tharaw* z 7 łanami ziemi na prawie magdeburskim. W ten sposób owemu Hansowi stworzono podstawy do posiadania ziemi i jej uprawy jak i prowadzenia dochodowego interesu w postaci działalności gospodarczej, a mianowicie karczmy (z ziemią w tzw. protofolwarku)⁴³. Na tym samym prawie nadano również folwarki, dobra i inne majątki m.in. dla Otto Starwffena – 7 łanów w *Kynnewange* w 1477 r.⁴⁴, Anzelma von Tettau⁴⁵ – 14 łanów w dniu 26 stycznia 1481 r. w *Worczykeym*⁴⁶. Następny wielki mistrz Martin Truchsses von Wetzhausen zastawia dalsze dobra Anzelmowi i Hansowi von Tettau w miejscowości *Pobitten* w dniu 5 lipca 1480 r.⁴⁷ Natomiast Fridrich i Hans Lyndenaw w 1478 r. otrzymują 6 łanów ziemi i 1 łan lasu w 1478 r. w *Fucholz*⁴⁸ i wiele innych jeszcze nadań – wszystko to na prawie magdeburskim. Wielokrotnie dochodziło również do odnowienia przez kolejnych wielkich mistrzów przywileju nadania ziemi i nieruchomości dokumentem, w zmieniającym zapis z prawa chełmińskiego na prawo mag-

⁴² Pergament Urkunden, XX Hauptabteilung Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: Perg. Urk.), XXXIV, nr 166, k. 1: *Der HM Paul von Rusdorf verschreibt dem Matthes von Wendekeym erblich 21 Hufen und 12 Morgen auf der Feldmark von Podewitten (Kr Wehlau) zu magdeburgischem Recht, dazu die hohe und niedere Gerichtsbarkeit außer dem Straßengericht, 60 Mark gewöhnlicher preußischer Münze Wergeld gegen die Verpflichtung zu 1 Dienst mit Pferd und Harnisch, 1 Krampfund Wachs, 1 kulmischem Pfennig oder anstatt dessen 5 preußischen Pfennigen, 1 Scheffel Weizen und 1 Scheffel Roggen für Pflugkorn zu Martini.*

⁴³ OF 92, k. 20, 20v; na temat protofolwarku zob. J. Gancewski, *Folwarki państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 2012, passim.

⁴⁴ OF 92, k. 38.

⁴⁵ *Tettau.*

⁴⁶ OF 92, k. 39, 39v.

⁴⁷ OF 92, k. 41.

⁴⁸ OF 92, k. 62v, 63.

deburskie. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku Zygmunta von Eylaw⁴⁹, któremu w 1481 r. odnowiono dokument nadania dobra z karczmą i folwarkiem, obejmującym 40 łanów ziemi w miejscowości *Triatugkheim*. Wcześniej ten kompleks dóbr działał na prawie chełmińskim⁵⁰.

Jednak omawiane nadania odbywały się nie tylko na prawie magdebur-skim⁵¹. Spotykamy również, chociaż rzadko, nadania na prawie pruskim. Przykładowo, 28 marca 1473 r. With von Giech, wielki szpitalnik i komtur pokarmiński, wydzierżawił Austynowi Ratmanowi 5 radeł ziemi w wieczyste użytkowanie w miejscowości Globotin, właśnie na prawie pruskim, najprawdopodobniej w celu powiększenia jego dobra⁵². W okresie sprawowania urzędu wielkomistrzowskiego przez Martina Truchsess von Wetzhausen spotykamy kilka nadań na tym prawie. I tak Greger⁵³ Sleycher otrzymał dwa łany ziemi (najprawdopodobniej w latach 1477–1489) w obrębie dobra *Ayssel* w komturstwie królewieckim, na obszarze komornictwa rudawskiego, właśnie na prawie pruskim⁵⁴. Podobnie dobro *Pomaudau* z 4 łanami ziemi, przekazane do użytkowania Paulowi Hermanowi – według zapisu w dokumencie – miało być zagospodarowywane na zasadach prawa pruskiego⁵⁵.

Karczmy z rozwiniętym zapleczem gospodarczym w postaci hodowli i ziem uprawnych. Rozwój formy i znaczenie gospodarcze. „Protolfwark” jako karczma z rozwiniętym zapleczem gospodarczym – forma przejściowa czy też końcowa i przekształcona?

Dokładnie rzecz ujmując mamy do czynienia z formą prowadzenia działalności gospodarczej w postaci karczmy⁵⁶. Centralnym miejscem takiego ośrodka, określanego w dokumentach słowem *Krug*, pozostawała – nie tylko w badanym okresie – karczma, jako miejsce zarówno spożywania posiłków, wówczas przede wszystkim przez członków karawan kupieckich, ale też miejsce ich odpoczynku i wymiany koni. Pośrednio karczma stawała się również miejscem wymiany towarowej między kupcami, którzy nierzadko płacili jej właścicielowi towarem za jego usługi. Tak wyglądała pierwotnie rola karczmy w znacznie szerszym zastosowaniu, niż mogłoby się nam wydawać współcześnie. Zastanówmy się teraz, jak wyglądał problem zaopatrzenia owych

⁴⁹ *Eylano?*

⁵⁰ OF 92, k. 90v: [...] *er sich vorendert habe alle seine kolmische guttere also [?] Triatugkheim mit dem hoff vnnd dem krug das de innhelt xl huben vnd vi huben zu Thomeßdorf, [...] ine sollche colmische gutt zu magdeburgisschem rechte vnd zu beyd[en] konnen und sschreibn [...].*

⁵¹ Por. G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwopiskie, elckie, straduńskie, zelkowskie i węgoborskie (węgorzewskie)*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 204, Olsztyn 2002, np. s. 47 i nn.

⁵² APO, EM., sygn. VII/ II/ 13, nr 31.

⁵³ *Greg?*

⁵⁴ OF 92, k. 70v: [...] *zu prewsschem rechte [...].*

⁵⁵ OF 92, k. 70v:

⁵⁶ W dokładnym tłumaczeniu na język polski.

karczm w artykuły spożywcze, a jeszcze bardziej – systematyczność tego działania. O ile możemy sobie wyobrazić drobną hodowlę zwierząt „przyzrogodowych”, to trzeba jednak mieć świadomość, że nie zawsze była to hodowla w pełni wystarczająca. Stałe i duże zapotrzebowanie w karczmach zarówno na produkty pochodzenia zwierzęcego, jak i na produkty roślinne rodziło problemy natury technicznej – skąd brać owe produkty w sposób zgodny z zapotrzebowaniem, systematyczny, ale również opłacalny dla posiadacza karczmy, a więc nie przysparzający problemów odległości od miejsca docelowego, jakim był ów *Krug*. Rodziło to potrzebę doprowadzenia do takiego stanu rzeczy, aby właściciel karczmy był z jednej strony producentem, a z drugiej – sprzedawcą własnych produktów. W związku z tym właściciele karczm otrzymywali w wielu wypadkach zezwolenia od urzędników krzyżackich na ubój hodowanego przez siebie bydła czy też świń⁵⁷, za co Zakon pobierał – najczęściej dodatkowo – opłaty w wysokości określonej każdorazowo w przywilejach i zezwoleniach, wydawanych specjalnie w tym celu⁵⁸. Stawało się to także coraz bardziej opłacalne dla samego zakonu krzyżackiego, który coraz częściej musiał, szczególnie w opisywanym okresie, liczyć się ze słabymi wpływami do kasy centralnej, a także mógł, a po wojnie trzynastoletniej również chciał, wykorzystywać jednocześnie karczmarzy również pod względem wojskowym, na zasadach przede wszystkim określonych w prawie chełmińskim⁵⁹. Z drugiej zaś strony dowodzi to również istnienia w tamtym czasie rozbudowanej działalności gospodarczej wśród tej grupy społecznej i wskazuje, że często karczmy były nie tylko miejscem wyszynku piwa i serwowania dań, ale także (w ich posiadłościach ziemskich) prowadziły działalność typu folwarcznego.

Przykładowo Hans z komornictwa pruskoifławskiego otrzymał w 1473 r. prawo do prowadzenia karczmy z wynikającymi z tego obowiązkami na zasadach prawa chełmińskiego⁶⁰, podobnie Simon z miejscowości *Underwangen*⁶¹. Także inni karczmarze służyli – podobnie jak posiadacze dóbr, lokowanych lub odnawianych wówczas na prawie magdeburskim – w zbroi i konno⁶². Coraz więcej karczmarzy zaczęło zatem koncentrować w swoich rękach – oprócz karczmy lub też wielu karczm – również posiadłości ziemskie, dobra, w tym folwarki oraz inne nieruchomości, które mogły, po pierwsze, być źródłem dodatkowego dochodu, ale umożliwiały także powiązanie ich

⁵⁷ Ost. Fol., nr 119, k. 22; G. Białuński, *Przemiany...*, s. 182.

⁵⁸ G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 195, Olsztyn 2001, s. 182.

⁵⁹ Zob. G. Białuński, *Przemiany...*, s. 179–184.

⁶⁰ Ost. Fol., nr 116, k. 149.

⁶¹ Ost. Fol., nr 116, k. 153, 157v–158.

⁶² Ost. Fol., nr 120, k. 116: Wzmianka dotyczy Hansa Falkenheyne, który otrzymał wówczas od zakonu dwie wsie i służył z tych posiadłości: *uff richtige plathe dienst mith hengst und harnisch*.

z główną działalnością, jaką było prowadzenie karczmy. Tak było np. w przypadku Hansa, karczmarza z miejscowości *Siebenbrucken* w komturstwie królewieckim, komornictwie Waldau⁶³. Nabył on w dniu 10 marca 1466 r. od Hansa Rebecke 3 łany lasu⁶⁴. Prawdopodobnie uczynił to z zamiarem założenia tam m.in. pasieki. Był to jednak tylko początek procesu, który szczególnie rozwinął się w latach 80. i 90. XV w.

Szczególnie w okresie po zakończeniu wojny trzynastoletniej z Polską, zakon – o czym była już mowa – musiał i potrzebował dokonywać licznych zmian natury cywilno-prawnej, organizacyjnej i finansowej, ze względu na ogólne zmiany w swoim państwie, a także na istniejące tendencje w gospodarce nie tylko tego regionu, ale także w innych częściach ówczesnej Europy. Z jednej strony był to wyraz ogólnego dążenia do przeprowadzania prywatyzacji majątków oraz zwiększenia dzięki temu sprawności zarządzania nimi, a z drugiej – zapewnienia sobie stałych, określonych wpływów do kasy centralnej. Było to związane także z koniecznością zasiedlenia pustek, które pojawiły się wraz z wyniszczającymi działaniami wojennymi.

W związku z tym starano się pozyskiwać osoby chętne do wydzierżawienia lub do kupna majątków. Miały to być takie osoby, które mogły z jednej strony sprostać stawianym im zobowiązaniom administracyjno-finansowym, a z drugiej strony, osoby, które mogły zagwarantować rozwój otrzymanych majątków i istniejącej w nich infrastruktury gospodarczej.

W takiej sytuacji zaczęły powstawać dobra o mieszanej i tym samym niejednoznacznej strukturze organizacyjno-gospodarczej. Dla naszych potrzeb formy te będziemy nazywać protofolwarkami, czyli takimi założeniami gospodarczymi, które nie są do końca zorganizowane w folwark, a z drugiej strony są bardziej rozwinięte, zarówno pod względem struktury jak i organizacji, przede wszystkim gospodarczej, niż to miało miejsce w organizacyjnych formach monotypowych, takich jak młyny, karczmy, stawy hodowlane, barcie itp.

Mieszane struktury organizacyjno-gospodarcze powstawały w dwojaki sposób. Po pierwsze, poprzez „dobieranie” (dokupowanie) przez właściciela już jednego monotypowego obiektu innego, o podobnej lub innej działalności gospodarczej i łączenie ich w kompleksy dóbr⁶⁵, lub też dzierżawę lub doku-

⁶³ Obecnie Niżowe w obwodzie kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej.

⁶⁴ Perg. Urk., XXXIV, nr 92.

⁶⁵ Np. Perg. Urk., XXVIII, Nr 50, k. 1 z 10.09.1472 r. kiedy to na podstawie przywileju karczmarz Paul z Grebieten otrzymuje 2 łany ziemi, najprawdopodobniej do rozszerzenia już prowadzonej wcześniej działalności gospodarczej w oparciu o nieokreśloną bliżej infrastrukturę i własną hodowlę świń; Perg. Urk., 93 [XCIII], Nr 58, k. 1 z 12.06.1486 r. Wielki mistrz Martin Truchsess von Wetzhausen zapisuje wówczas Guntherowi von Hohendorff 10 łanów ziemi w miejscowości Klein-Poetlawken oraz dalsze 2 łany ziemi z posiadłości swojego folwarku w Kloschenen, tym samym rozszerzając jego działalność gospodarczą na inne terytoria; Perg. Urk., XXXI, Nr 80, k. 1 z 18.01.1487 r. kiedy to wspomniany wielki mistrz wydzierżawia Michaelowi Kolerowi oprócz karczmy, ogrodu chmielowego i łąk, także 3 części z dobra Zewmen, tym samym umożliwiając powstanie podstaw kompleksu gospodarczego w postaci rzeczonoj karczmy i wymienionego dobra, lub też: Perg. Urk., XXXIV, Nr 122, k. 1 z 13.12.1497 r.

pienie innej części infrastruktury gospodarczej na terenie państwa krzyżackiego w Prusach⁶⁶. Rozwój dóbr wymagał od administracji krzyżackiej odpowiedniego, lecz zmienionego podejścia do spraw majątku nieruchomego, a przede wszystkim własności ziemi. Coraz częściej majątki ziemskie, w tym ich infrastruktura w postaci dóbr, folwarków i innych jej składników, przekształcała się w kompleksy ziemsko-gospodarcze. Na przykład w 1494 r. Andreas Hermann kupił folwark, który wcześniej należał do niejakiego Ulricha. W tym samym czasie zakupił część wsi *Düsterwalde* oraz nieco później jeszcze karczmę z zapleczem gospodarczym wraz z działającym nieopodal browarem. Uzyskał przy tym zezwolenie na wyszynk piwa⁶⁷. W ten sposób nie tylko powiększył swój majątek, ale również zróżnicował produkcję i zwiększył możliwość uzyskania dochodu. Niejaki Brosius Kalnein z kolei posiadał dwie wsie, ale nie posiadał przy tym żadnego folwarku. Później nabył jeszcze jedną wieś, a kilkanaście lat później leżący przy niej folwark *Luxneinen*⁶⁸.

Zatem takim najprostszym i najprawdopodobniej najczęściej spotykanym sposobem swoistego rozwoju swojej działalności gospodarczej oraz zarazem powiększenia majątku, było nabywanie (różnymi drogami prawno-cywilnymi) ziemi i dołączanie jej do posiadanego już dobra lub prowadzonej działalności gospodarczej. Tak często bywało wśród karczmarzy. Jak słusznie zauważa G. Białuński, karczmarze bardzo często posiadali dodatkowe dobra w postaci ziemi uprawnej i łąk⁶⁹. Stosowali przy tym prosty mechanizm ułatwień gospodarczych i kompensaty zobowiązań⁷⁰. W zamian za zezwolenie na sprzedaż własnych produktów, np. miodu czy też chleba jak również wyszynk piwa

Tego dnia Wilhelm graf von Isenburg, wielki komtur i namiestnik wielkiego mistrza na zamku w Schaaken, wydzierżawia Niclasowi i Peterowi von Sassen folwark w Sproden (*Sprittlaucken*) z 7 łanami ziemi i jeszcze 4 łanami (dodatkowymi ponad miarę), który graniczy m.in. z folwarkiem Sperlings. Został tu również wymieniony folwark Tatters z 7 łanami ziemi. Jest to doskonały przykład ilustrujący możliwość powstania i istnienia (biorąc pod uwagę chociażby dwa pierwsze folwarki) podstaw do istnienia złożonego dobra.

⁶⁶ Perg. Urk., XXXVII, Nr 39, k. 1, z 21.04.1488 r. kiedy to wielki mistrz Martin Truchsess von Wetzhausen odnawia na prośbę Hansa von Weyher dokument, wystawiony uprzednio przez namiestnika wielkiego mistrza Heinricha Reuß von Plauen w dniu 16.08.1468 r., dotyczący przedłużenia dzierżawy folwarku Wohnsdorf z wsiami (folwarcznymi?) Herrendorf i Schönwalde na prawie magdeburskim, który był wcześniej wydzierżawiony na prawie chełmińskim; Perg. Urk., 93, Nr 72. k.1, z 1.03.1522 r. Tym przywilejem wielki mistrz Albrecht Hohenzollern von Ansbach wydzierżawia Stefanowi Hobberer folwark Nowy Dwór z 4 łanami i do tego 13 rađami ziemi na polu *Kaynkaymen* w komornictwie Waldau.

⁶⁷ Ost. Fol., nr 141, k. 167–168.

⁶⁸ Ost. Fol., nr 157, k. 39.

⁶⁹ G. Białuński, *Przemiany...*, s. 179.

⁷⁰ Mechanizm ten był znany wcześniej, chociaż w innej uproszczonej formie, np. zezwoleń na wywóz zboża lub produkcję i sprzedaż mąki i stosowany w państwie zakonnym już od początku XV w.. Pisał o tym Z. H. Nowak, omawiając zezwolenia wielkiego mistrza na wywóz zboża z Prus. Wówczas jednak było o wiele trudniej otrzymać takie zezwolenie. Było one udzielane raczej poplecznikom Zakonu i jego bliskim współpracownikom, nie zaś na zasadzie opłacalności gospodarczej i liczenia na ewentualny zysk z jego wydania.

musieli płacić czynsz. Karczmarze, a czasami i młynarze (prowadzili wówczas w Prusach często spotykane monotypowe ośrodki gospodarcze) otrzymywali również dodatkowo ziemię. Mogli zatem prowadzić – oprócz podstawowej – również dodatkową lub równoległą działalność gospodarczą, zwiększającą ich dochody, a przede wszystkim własne możliwości produkcyjne, a poprzez to również tzw. samowystarczalność jeśli chodzi o produkty pochodzenia rolniczego (zarówno roślinnego, jak i zwierzęcego).

Obserwujemy zatem po wojnie trzynastoletniej dwa równoległe procesy. Z jednej strony widoczny jest proces tworzenia dóbr łączonych w postaci kompleksów gospodarczych z wykorzystaniem już istniejących folwarków, a z drugiej strony proces zwiększania możliwości gospodarczych poszczególnych właścicieli i dzierżawców poprzez tworzenie typów wielofunkcyjnych, takich jak karczmy z ziemią i samowystarczalnym zapleczem gospodarczym (folwarcznym).

Jak widać, często prywatni właściciele posiadali nadane folwarki jako część większych dóbr, zarówno w układzie z wsią, młynem czy też formami pośrednimi, takimi jak np. karczmy z ziemią i własną hodowlą zwierząt gospodarskich, które stanowiły ośrodki samowystarczalne. Nie chodzi przy tym o wskazywanie „pośredniego” elementu w ewolucji i dochodzeniu takich karczm z rozwiniętym zapleczem gospodarczym do formy folwarku, gdyż ośrodki te nie stanowiły formy ewolucyjnej, a jedynie organizacyjną. Niewątpliwie były jednak czymś więcej niż zwykłą karczmą, gdyż w obrębie swojego organizacyjno-własnościowego terytorium posiadały dodatkowo istniejący ośrodek gospodarczy, który najczęściej spełniał rolę ośrodka hodowlanego, dostarczającego produktów do „swojej” karczmy.

Na tej zasadzie zaczęły najprawdopodobniej funkcjonować, począwszy od przełomu lat 60. i 70. XV w., m.in. następujące karczmy oraz kompleksy gospodarcze złożone z karczmy i folwarku: *Wangitt*⁷¹, *Siedlisko (Einsiedel)*⁷², *Uderwangen*⁷³, *Stary Dwór*⁷⁴ (*Althof*)⁷⁵, *Leysuhnen*⁷⁶, *Piniewo (Pinnau)*⁷⁷, *Ab-schwangen*⁷⁸, *Kruki*⁷⁹ (*Kruecken*)⁸⁰, *Godrienen*⁸¹, *Pokarmin (Brandenburg)*⁸²,

⁷¹ Ost. Fol., nr 116, k. 146. W takiej roli (protofolwarku) pojawia się w dokumentach w 1469 r.

⁷² Ost. Fol., nr 116, k. 584v. Zapis dokumentalny z 1470 r.; E. J. Guttzeit, *Der Ordenshof und Grenzkrug Einsiedel*, „Beihefte zum Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg”, Bd. 4, 1967, s. 189–201.

⁷³ Ost. Fol., nr 116, k. 152v. Zapis dokumentalny z 1471 r.

⁷⁴ W okręgu braniewskim lub pasłęckim.

⁷⁵ Ost. Fol., nr 116, k. 149. Zapis dokumentalny z 1473 r.

⁷⁶ Ost. Fol., nr 116, k. 583v. Zapis dokumentalny z 1476 r.

⁷⁷ Ost. Fol., nr 116, k. 145v. Zapis dokumentalny z 1483 r.

⁷⁸ Ost. Fol., nr 116, k. 147. Zapis dokumentalny z 1490 r.

⁷⁹ W okręgu węgorzewskim.

⁸⁰ Ost. Fol., nr 116, k. 29. Zapis dokumentalny prawdopodobnie z 1504 r.

⁸¹ Ost. Fol., nr 116, k. 143v. Zapis dokumentalny z 1506 r.

⁸² Ost. Fol., nr 116, k. 142. Zapis dokumentalny z 1513 r.

*Bladiau*⁸³, Kobyla Buda (*Kobbelbude*)⁸⁴, *Lehmkuhnen*⁸⁵, Łodygi⁸⁶ (*Ludwigswalde*)⁸⁷, *Dollstaedt*⁸⁸, Pisz (*Johannesburg*)⁸⁹ i wiele innych.

Rozwój „wolnych” folwarków i w zespole dóbr w domenach, w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach po II pokoju toruńskim

Przywileje (nadania ziemi i inne sprzyjające rozwojowi istniejących tam ośrodków gospodarczych, w tym folwarków) uzyskiwali osadnicy niemieccy, wolni Prusowie, a także inne osoby w osadach i ośrodkach gospodarczych już działających. Akcja ta objęła całe Prusy Krzyżackie po zawarciu z Polską II pokoju toruńskiego, szczególnie od końca lat 60., już bardzo wyraźnie od lat 1465–1468⁹⁰, w latach 70. i później pod koniec XV w., a także przez cały czas istnienia okrojonych tzw. Prus Krzyżackich aż do 1525 r.⁹¹ Zakon krzyżacki postanowił wówczas jak najwięcej majątków przekazać prywatnym

⁸³ Ost. Fol., nr 116, k. 587. Zapis dokumentalny z 11 lipca 1480 r.

⁸⁴ Ost. Fol., nr 116, k. 155–155v. Zapis dokumentalny z 15 lipca 1483 r. Przykład istnienia typowego kompleksu gospodarczego w postaci karczmy i oddzielnego folwarku w posiadaniu jednego użytkownika.

⁸⁵ Ost. Fol., nr 116, k. 438v, 482v, 483v, 683. Zapisy dokumentalne z kilku lat. W kolejności zapisu źródłowego z: 3 marca 1493, 29 lipca 1498, 8 i 13 lipca 1515 oraz 17 sierpnia 1521 r. W ostatnim z wymienionych zapisów oprócz wsi i folwarku pojawia się cały kompleks gospodarczy nazwany „dobrem” – *Gut*.

⁸⁶ W okręgu oleckim.

⁸⁷ Ost. Fol., nr 116, k. 158. Zapis dokumentalny z 21 września 1487 r.

⁸⁸ Ost. Fol., nr 171, k. 18/ fol. 1. Zapis dokumentalny z 1470 r.

⁸⁹ Ost. Fol., nr 207, k. 44. Zapis dokumentalny z 1471 r.

⁹⁰ Oczywiście jest przy tym, że proces ten nie rozpoczął się po wojnie trzynastoletniej z Polską. Jego korzeni należy szukać już w zmianach, które zaszły w organizacji i ekonomii państwa krzyżackiego przede wszystkim po 1411 r. Jedne z takich zapisów dóbr ziemskich (najprawdopodobniej z folwarkiem) w państwie zakonnym, a nie ich dożywotniej lub ograniczonej dzierżawy (jak to zwykle wówczas praktykowano) został dokonany przez wielkiego mistrza zakonu Pawła von Rusdorf dla Matiasa von Wendekeym 29 czerwca 1433 r., OBA, nr 2356: [...] *Marienburg. Der HM Paul von Rusdorf verschreibt dem Matthes von Wendekeym erblich 21 Hufen und 12 Morgen auf der Feldmark von Podewitten (Kr Wehlau) zu magdeburgischem Recht, dazu die hohe und niedere Gerichtsbarkeit außer dem Straßengericht, 60 Mark gewöhnlicher preußischer Münze Wergeld gegen die Verpflichtung zu 1 Dienst mit Pferd und Harnisch, 1 Krampfund Wachs, 1 kulmischem Pfennig oder anstatt dessen 5 preußischen Pfennigen, 1 Scheffel Weizen und 1 Scheffel Roggen für Pflugkorn zu Martini [...]*.

⁹¹ Np.: Ost. Fol., nr 14 403, k. 4v: jest tu m. in. mowa o działalności urzędników krzyżackich z Barcian i Kętrzyna, którzy wydzierżawia posiadłości (w tym prawdopodobnie o charakterze gospodarczym) dla innych osób, np. z obszaru prokuratorstwa wystruckiego; Ost. Fol., nr 14 396, k. 1: wzmianka na temat najprawdopodobniej prokuratora z Nidzicy Adama von Halle, zapisującego ziemię osadnikom na terytorium, które podlegało mu administracyjnie, k. 4. Ten sam urzędnik krzyżacki w 1503 r. dokonał m.in. zapisu ziem leżących pomiędzy Moragiem a Ostródą osadnikom spoza zakonu; Ost. Fol., nr 14 381, k. 10v: źródło zawiera m.in. informację o prokuratorze w Tylży współpracującym z piwnicznym w Ragnecie. Wzmianki dotyczą najczęściej zapisów ziemi przez urzędników krzyżackich dla osób, związanych z zakonem; k. 4v: k. 4v: wielki marszałek zakonu w 1505 r. zapisuje pewne posiadłości ze wsią Mulkendorff.

⁹² O tym w dalszej części artykułu.

właścicielom⁹². Takie rozwiązanie było wyjściem logicznym w ówczesnej, dość trudnej pod względem ekonomicznym, sytuacji zakonu. Topniejące kadry zarządzające, postępujący proces, jak się okazało, nieuchronnej sekularyzacji, dość szybki proces odejścia od modelu życia zakonnego, pojawiające się coraz częściej poszukiwanie w zakonie „łatwego życia” lub też „zaopatrzenia emerytalnego”⁹³ nie sprzyjały utrzymywaniu zdyscyplinowanego i scentralizowanego organizmu korporacyjnego. Pozwala to wysnuć hipotezę o ponadgospodarczych czynnikach przyspieszenia rozwoju, wcześniej już istniejącej na terytorium państwa zakonnego w Prusach prywatnej gospodarki folwarczej. Dzięki temu można było, przy zmniejszonym nakładzie pracy własnej, czerpać korzyści, wynikające z powinności czynszowych osób dzierżawiących folwarki lub – rzadziej – od tych, którzy otrzymali owe ośrodki gospodarcze od Zakonu w formie zastawu.

W latach 1470–1477 ówczesni wielcy mistrzowie zakonu: Heinrich Reuß von Plauen, a szczególnie Heinrich Reffle von Richtenberg (gdyż ten pierwszy tuż na początku tego okresu przestał pełnić urząd wielkomistrzowski) wystawili wiele przywilejów dla „nowych” właścicieli ziemskich, w tym również właścicieli obiektów gospodarczych, takich jak m.in. folwarki. Na przykład 6 października 1470 r. Peter Pobersch. w ramach takiego przywileju otrzymał folwark w *Pobitten*⁹⁴. 5 sierpnia 1471 r. Heinzowi Mentalersowi został zapisany folwark w *Huntenau* wraz z ziemią⁹⁵. Następnie otrzymał go (lub je, gdyż mogło być ich więcej niż jeden w ciągu lat 1470–1477) Wenzel Rosynhayn⁹⁶. Tenże Wenzel Rosynhayn otrzymał od wielkiego mistrza Heinricha von Richtenberg folwark Wordyty (*Worditten*) z areałem 9 łanów⁹⁷ ziemi uprawnej na wieczne posiadanie dla siebie i swoich następców⁹⁸. Folwark ten otrzymał na zasadach prawa magdeburskiego, „z jego wszystkimi prawami i udogodnieniami”⁹⁹ oraz dodatkowo z tzw. dużym prawem sądownia poddanych. Raz w roku powinien był ponosić opłatę płaconą w wosku oraz w fenigach¹⁰⁰.

W 1473 r. na mocy przywileju wystawionego przez wielkiego mistrza Heinricha Reuss von Plauen Daniel von Kunheim otrzymał folwark w *Skaltetey*¹⁰¹. W podobnym czasie, tj. w latach 1470–1473 wielki mistrz Heinrich Reffle von Richtenberg zapisał Cristofferowi von Padangen 8 łanów ziemi.

⁹³ Zob. Z. H. Nowak, *Sprawa zaopatrzenia „emerytalnego” w zakonie krzyżackim w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z. H. Nowaka, Roczniki TNT, R.86, 1995, s. 83–101.

⁹⁴ OF 92, k. 19–19v, 31v–32.

⁹⁵ OF 92, k. 20–20v.

⁹⁶ OF 92, k. 2, 3.

⁹⁷ 1 łan, tzw. pruski = ~16, 5–17, 5 hektarów.

⁹⁸ OF 92, k. 3: *vschreiben [...] seinen rechten erben unnd nochkomlungen den hoff worditten der do innholt ix huben mit allen vnd iglichen [...]*.

⁹⁹ OF 92, k. 3.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ OF 94, k. 101–102.

Zapis obejmował również folwark w Karwitach (*Karwithen*)¹⁰². W 1475 r. wielki mistrz wydał przywilej dla Hansa Fanlera, zapisując mu w posiadanie 7 łanów ziemi w Oppeln (?)¹⁰³. Przywilej ten zezwalał jego odbiorcy na założenie i prowadzenie karczmy oraz najprawdopodobniej również folwarku, z wykorzystaniem przekazanej ziemi pod uprawę i częściowo hodowlę zwierząt gospodarskich. Jest to przykład godny uwagi, mimo że nie mówi on bezpośrednio o wydzierżawieniu lub nadaniu folwarku, z tego powodu gdyż niektóre przywileje wiązały się z nadaniami połączonymi. Osoba, która otrzymywała taki przywilej mogła prowadzić nie tylko karczmę, ale również rozwinięte pod względem gospodarczym zaplecze w postaci hodowli, przypominające formę gospodarczą zbliżoną do założeń folwarku. Z taką sytuacją mamy do czynienia już wcześniej, kiedy to w 1471 lub 1472 r. Thomasowi Rosenau został wydany przywilej nadania folwarku *Sparwyn* (*Sparwin*) wraz z karczmą o łącznej powierzchni 20 łanów pruskich na prawie magdeburskim, z wszystkimi prawami do sądzenia ludności osiadłej na tej ziemi¹⁰⁴. W 1471 r. wielki mistrz Heinrich Reffle von Richtenberg nadał folwark *Huntenu* (*Himtenau*) oraz karczmę i ziemie we wsi *Tharaw* Heinzowi Mentalerowi¹⁰⁵. Przywilej obejmował przekazanie w jego ręce urzędu sołectwa w wymienionej wyżej wsi i w związku z tym sprawowanie urzędu sołtysa. Z tej racji otrzymał od wielkiego mistrza dodatkowych 7 łanów ziemi. Jednocześnie otrzymał¹⁰⁶ 124 łany oraz folwark z 6 łanami i 7 radłami (*Hacken*) ziemi¹⁰⁷. Ów Heinz Mentaler został zobowiązany do stawienia się w lekkiej zbroi lecz konno na każde wezwanie swojego pana (czyli zakonu krzyżackiego) na wyprawy zarówno zaczepne, jak i obronne. Ponadto w dzień św. Marcina został zobowiązany do uiszczenia opłaty w naturze w wielkości funta wosku oraz jednego kolońskiego (chełmińskiego) feniga albo pięciu pruskich fenigów¹⁰⁸.

25 stycznia 1474 r. wielki mistrz zapisał Peterowi Kobersehe – wraz z urzędem sołtysa – trzy wsie: *Pilmenhausen* (*Filmenhusen*, *Pihmenhusen*?) z areałem 51 łanów, *Pokmiden* (*Pokmidey*, *Pobunden*?) – z areałem 29 łanów oraz *Pockenhey*m (?) z areałem 20 łanów ziemi. Łącznie Peter Kobersehe otrzymał zatem 100 łanów ziemi, z których większość miała być przeznaczona dla przyszłych osadników. Ów Peter otrzymał dodatkowo folwark *Pobytt*en o powierzchni 12 łanów ziemi¹⁰⁹. Był to najprawdopodobniej folwark typu hodowlanego, jako część dobra złożonego. Wszystkie wymienione posia-

¹⁰² OF 94, k. 392–393.

¹⁰³ OF 92, k. 3v.

¹⁰⁴ OF 92, k. 17.

¹⁰⁵ OF 92, k. 20v.

¹⁰⁶ Przeznaczone m.in. do podziału na działki dla nowych osadników?

¹⁰⁷ OF 92, k. 20v.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ OF 92, k. 31v: [...] *Derzu den hoff Pobytt*en der zwolff huben *Innhalt* [...]. To wskazuje, że folwark ten był przekazany dodatkowo, do już posiadanych wcześniej ziem, w istniejącym zespole dóbr.

dłości – według zapisu w akcie nadania – były położone w obrębie ówczesnego komturstwa pokarmińskiego oraz prokuratorstwa przezmarskiego¹¹⁰. Posiadłości zostały nadane na prawie magdeburskim z małym i dużym prawem sądenia. Peter i jego następcy aktem nadania zostali zobowiązani do świadczeń podatkowych w takiej samej wielkości i specyfikacji jak inni osadnicy (np. Heinz Mentaler). Ponadto ze wsi Pobunden z każdego pruskiego pługa (radła) musiała być odprowadzana danina w wielkości jednego półkorca żyta oraz dwóch półkorców pszenicy.

Podobną politykę, związaną z nadawaniem posiadłości folwarcznych, prowadził kolejny wielki mistrz Martin Truschsess von Wetzhausen. Tak było w przypadku zapisu folwarku w Kinwagach dla niejakiego Otto Strawssa (Straussa?) w 1477 r. [*Ki(y)nnewange*]¹¹¹. Folwark ten, jako część dobra złożonego, już wcześniej nadał mu wielki mistrz Heinrich Reffle von Richtenberg. Najprawdopodobniej zamierzał mu również zapisać go później w „wieczne posiadanie”, ale nie zdążył. Jego następca wyraźnie odwołuje się do tego faktu niejako kończąc rozpoczęte wcześniej dzieło swojego poprzednika na urzędzie. Tak jak w przypadku poprzednio cytowanych zapisów, tak i ten zawiera formułę przyznającą te same prawa dla następców rzeczzonego Ottona. Nadanie nastąpiło na prawie magdeburskim. Do tego Otto otrzymał prawo wolnego połowu w jeziorze *Inolruch* (?) niedaleko miejscowości *Beislaucken*¹¹². Tenże Otto miał odtąd obowiązek stawania konno i w zbroi na każde wezwanie do walki¹¹³. Powinien również na obszarze wyznaczonym przez akt nadania służyć pracą na rzecz zakonu krzyżackiego, m.in.: brać udział przy wznoszeniu nowych zamków, jak również w renowacji lub też rozbiórce starych zabudowań obronnych¹¹⁴. Na św. Marcina powinien zawsze uiszczać podatek, wynoszący z jednego pługa półkorzec pszenicy oraz korzec żyta jako opłatę rekognicyjną¹¹⁵. Inaczej jednak niż inni w podobnych przypadkach, nie musiał jednak dawać funta wosku ani płacić pięciu pruskich fenigów.

Bardzo interesujących informacji dostarcza następny akt nadania, tym razem z 1481 r.¹¹⁶. Wówczas to wielki mistrz Zakonu Martin Truchsess von Wetzhausen przywilejem z 26 stycznia tego roku nadał niejakiemu Anselmowi (*Lusshelme*) von Tettaw folwark wraz z wolnymi Prusami, mieszkającymi na przedfolwarczu, wieś, młyn i staw młyński¹¹⁷. Tym folwarkiem był dwór

¹¹⁰ OF 92, k. 31v.

¹¹¹ OF 92, k. 38: [...] *das wir mit rath willen vnnnd wissen vnsers ordens mitgebitgiern vnsers ordens heben Betrauwen Otto Strauß den hoff Kznnewange der do Innhelt VII huben den [...] welchen habenn verschreiben vnnnd vorleihen dem obgnanten Otto Strauß semen rechten erben vnnnd nachkomlungen. Im Krafft vnnnd macht dieß brieffs den obgemelten hoff mit allen vnnnd iglichen semen gerechtikeite [...] zu Magdeburgisschem rechte [...].*

¹¹² Ibidem.

¹¹³ OF 92, k. 38: [...] *tuchtigen dienst mit hengst und harnisch.*

¹¹⁴ OF 92, k. 38: [...] *newe hewßer bawen alde helfen bessern adder brechen [...].*

¹¹⁵ OF 92, k. 38: [...] *uff martinn das heiligen bisschofs tag verpflichtetsem zugebnis vom pflug eyn scheffe[l] weyß vnnnd eynen scheffe[l] rocken zubekennnis der herschafft.*

¹¹⁶ OF 92, k. 39.

¹¹⁷ Ibidem.

hodowlany w miejscowości *Wotzykeim*, natomiast wieś leżała nieopodal tego folwarku i w związku z tym mogła mieć taką samą lub podobną nazwę własną. Młyn według analizowanego zapisu był usytuowany w miejscowości Krzczewo (*Sonnenburg*). Zarówno folwark jak i wzmiankowana wieś przyfolwarczna zostały nadane owemu *Lusshelme* wraz z ziemią w ilości 14 łanów, przy czym folwark wielki mistrz nadał prawnie z wszelkimi przysługującymi prawami, jak również należącymi do folwarku dodatkowymi urządzeniami gospodarczymi. Trzeba sobie bowiem zdawać sprawę, że nie tylko sama ziemia stanowiła wartość tego i innych nadawanych wówczas przez zakon krzyżacki folwarków, ale również ich urządzenia i zabudowania gospodarcze. Posiadłości zostały nadane na prawie magdeburskim. Ponadto Anselm otrzymał prawo do wolnego połowu ryb w jeziorze, które znajdowało się w miejscowości *Lauditten*. Omawiany przywilej zezwalał mu również na połów ryb w stawie należącym do wspomnianego już wcześniej młyna zbożowego; ów młyn ze stawem znajdowały się w miejscowości *Beislaucken*. Wszystkie te połowy miały być dokonywane przy pomocy małej sieci na potrzeby „własnego stołu”, a nie na sprzedaż¹¹⁸. Widzimy zatem, zresztą już nie po raz pierwszy, że niektóre nadania ośrodków gospodarczych typu folwarcznego wraz z ziemią były łączone z nadaniami innego typu, chociażby takimi, które obejmowały również wsie i większą ilość ziemi uprawnej, a także pobliskie młyny, stawy rybne oraz karczmy¹¹⁹. Można przyjąć zatem, że był to raczej stały zwyczaj, spotykany w wielu dokumentach, co pozwala przypuszczać, że zakon chciał, począwszy od lat siedemdziesiątych XV w. przekazać jak najwięcej majątku w prywatne ręce i to zarówno pod względem arefalu ziemskiego, jak i istniejącej już wówczas infrastruktury gospodarczej¹²⁰. Ów Anselm

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Por. G. Białyński, *Przemiany...*, s. 179–184. Autor słusznie wskazuje na wielorakie mechanizmy społeczno-gospodarcze, które zachodziły wśród właścicieli karczm i posiadłościach do nich należących w II połowie XV w. Autor również słusznie zauważa, że karczmy często nie były samodzielными (pojedynczymi) ośrodkami gospodarczymi, ale również posiadały ziemię, z której musiał być odprowadzany czynsz. Dowodzi to naszej tezy, że „karczmy” ze swoim zapleczem gospodarczym stanowiły niekiedy również spożywcze ośrodki produkcyjne, gdyż ich właściciele prowadzili mniejszą lub większą hodowlę zwierząt gospodarskich, najczęściej na własne potrzeby, związane z prowadzeniem karczmy. Wydaje się również w pełni uzasadnione twierdzenie, że w związku z prowadzoną przez karczmarzy działalnością gospodarczą otrzymywali oni często w nadaniach – obok karczmy – również ziemię uprawną i łąki dla wypasu bydła i świń.

¹²⁰ Por. W. Guddat, *Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost- Mitteleuropas”, hrsg. v. Jürgen Karp, Nr 96, Marburg/Lahn 1975, s. 183 n., 208–210; L. Dralle, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach dem II. Thorner Frieden. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, Frankfurter Historische Abhandlungen, hrsg. v. Werner Gembruch, Peter Herde, Paul Kluge, Walther Lammers, Friedrich Hermann Schubert, Klaus Zernack, Wiesbaden 1975, s. 39 inn: M. Biskup *Plany reform zakonu krzyżackiego w Prusach z 1492 roku*, w: *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, pod red. A. Radziwińskiego i J. Tandeckiego, Toruń 1999, s. 278–279.

powinien stawiać się na wezwanie zakonu krzyżackiego w lekkiej zbroi i konno w ziemi, na której zamieszkuje. Podobnie jak i winnych tego typu przypadkach, powinien być uścić corocznie na św. Marcina podatek w wysokości funta wosku oraz jednego kolońskiego lub zamiast niego pięć pruskich fenigów. Z lat 1506–1508 pochodzi nadanie ziemi dla niejakiego Steffana Achthubena. Jest w nim mowa o leżącym w tej posiadłości folwarku o nazwie Achthuben¹²¹.

Zatem zapisy dotyczące nadania folwarku w dzierżawę lub na własność, jego sprzedaży dla użytkownika pozazakonnego (prywatnego), bądź też przekazania w różnych formach darowizny, najczęściej spadkowej należały do najczęstszych form, występujących w dokumentach wystawianych po zakończeniu wojny trzynastoletniej.

W około 15–20% zbadanych sytuacji prawnych w przypadku nadań ziemi i zarazem obiektów o charakterze gospodarczym w dzierżawę lub na własność, bądź też sprzedaży posiadłości przez zakon krzyżacki, mamy do czynienia z tzw. kompleksami różnych obiektów o charakterze gospodarczym, typu folwark właściwy, karczma z samowystarczalnym zapleczem hodowlanym, młyn z innymi obiektami gospodarczymi lub wolno stojący, czy też inne dobro pozawiejskie, określane w dokumentach jako *Gut*, występujących w posiadłości należącej do jednego właściciela. W takich wypadkach w dokumentach nadawczych obok określenia *Gut*, występują również inne określenia (dla tej samej nazwy odmiejscowej, w tym samym ośrodku), takie jak *Hoff*, *Dorf*¹²² czy też *Krug*¹²³. Tak było chociażby w przypadku posiadłości w takich miejscowościach jak: Barciany (*Barten*)¹²⁴, Stolno¹²⁵ (*Stollen*)¹²⁶, Łączno¹²⁷ (*Wiese*)¹²⁸, Żółędno¹²⁹ (*Gillwalde*)¹³⁰, Mojtyny¹³¹ (*Moithienen*,

¹²¹ OF 122, k. 23–23v.

¹²² OF 122, k. 19–19v, gdzie znajduje się zapis o umiejscowieniu we wsi Nawiady (Aweyden), działającego tam również folwarku.

¹²³ J. Gancewski, *Methodological remarks concerning historical researching upon the Monastic State of the Theutonic Knights, contained in the source: XX Hauptabteilung [in:] Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, particularly in: Ordensbriefarchiv, Ordensfolianten as well as in Pergament Urkunden and Ostpreussische Folianten* [w:] History-Archive Studies-Information Science, ed. K. Narojczyk, M. Swigoń, M. Wolny, Olsztyn 2010, s. 41, poz. 3e w tab., gdzie jest wymieniona karczma w starym folwarku (*Krug in Althof*), Ost. Fol. 116, k. 149; s. 42, poz. 3ac w tab., gdzie jest wymieniona karczma i folwark (jako jeden obiekt gospodarczy) w Kobylej Budzie, Ost. Fol. 116, k. 384–385; s. 50, poz. 63a w tab., gdzie jest wymieniona wieś i jednocześnie folwark, które to tworzą zespół gospodarczy, Ost. Fol. 126, k. 42v–44v.

¹²⁴ Ost. Fol. 122, k. 230–230v. Dokument z dnia 1 lutego 1467 r.

¹²⁵ W okręgu morąskim.

¹²⁶ Ost. Fol. 122, k. 143–143v. Dokument z dnia 7 lipca 1521 r.

¹²⁷ Najprawdopodobniej w okręgu morąskim lub Burzyna w pasłęckim.

¹²⁸ Ost. Fol. 122, k. 83–84. Dokument z dnia 11 czerwca 1495 r.

¹²⁹ W okręgu morąskim.

¹³⁰ Ost. Fol. 123, k. 26v–27. Dokument z dnia 13 grudnia 1476 r.

¹³¹ W okręgu mragowskim.

*Moythienen*¹³², *Mühling*¹³³, *Dagwitten*¹³⁴, *Sportyny*¹³⁵ (*Sportehnen*)¹³⁶, *Dzierżążnik*¹³⁷ (*Hartels*)¹³⁸ czy też *Rodele*¹³⁹ (*Rodehlen*)¹⁴⁰. Tu dominującym elementem struktury gospodarczej było wymieniane już „dobro” (*Gut*) z mniej lub – częściej – bardziej rozległym zapleczem gospodarczym na jego obszarze.

Zdarza się też, że jedna i ta sama posiadłość immanentnie spełniała funkcje kilku wyżej wymienionych obiektów gospodarczych, najczęściej folwarku i karczmy lub folwarku i młyna lub też wszystkich tych obiektów gospodarczych razem wziętych¹⁴¹. Tak było np. w przypadku takich miejscowości, jak wspomniana już wcześniej *Kobyła Buda*¹⁴², gdzie wraz z folwarkiem występuje również karczma¹⁴³, czy też *Lemkiny*, gdzie najprawdopodobniej na terytorium wsi występuje, według informacji zawartych w dokumencie z 17 sierpnia 1521 r. bliżej nieokreślone dobro (*Gut*), z podobnymi zobowiązaniami natury prawno-ekonomicznej, jakie występowały wówczas w państwie krzyżackim w Prusach¹⁴⁴. Do kolejnych należały *Łodygi*¹⁴⁵ (*Ludwigswalde*), gdzie występowały w jednej posiadłości karczma i folwark¹⁴⁶. *Piniewo*¹⁴⁷ (*Pinnau*)¹⁴⁸, *Uderwangen*¹⁴⁹, *Krasnolipie*¹⁵⁰ (*Schönlinde*)¹⁵¹. W *Nawiadach*¹⁵² (*Aweyden*) istniał rozległy i złożony z wielu obiektów gospodarczych folwark na terenie tej samej posiadłości, jaką była wieś¹⁵³.

¹³² Ost. Fol. 126, k.16 v. Dokument najprawdopodobniej z 1468 r.

¹³³ Ost. Fol. 178/1, k. 86–88. Dokument z dnia 19 stycznia 1477 r.

¹³⁴ Ost. Fol. 156, k. 263 v–264. Dokument z dnia 10 sierpnia 1498 r.

¹³⁵ W okręgu morąskim.

¹³⁶ Ost. Fol. 298, k. (stara numeracja) 204-204v. Dokument z listopada 1471 r.

¹³⁷ W okręgu kętrzyńskim.

¹³⁸ Ost. Fol. 322, k. 198–199 i 441–444. Dokument z dnia 29 września 1518 r.

¹³⁹ W okręgu kętrzyńskim.

¹⁴⁰ Ost. Fol. 395, k. 99–99v. Dokument z dnia 4 listopada 1504 r.

¹⁴¹ Np.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 271, k. 14v: *Karczma Statcka. To tylko chałupa z małą stodołą i z małym ogrodem*. Wniosek, że do tej karczmy wcześniej musiały należeć (być może już w czasach krzyżackich) również pola uprawne, z których zbiory (przynajmniej częściowo) były gromadzone w należącej do karczmy stodole. Czyli obiekt ten prowadził również działalność typowo folwarczną; sygn.: 711-690-10/ 238, k.2-22, gdzie przy każdym folwarku w dawnym komturstwie malborskim została wymieniona karczma: *Villa + Taberna* (folwark+karczma).

¹⁴² W okręgu iławskim (niemieckoilańskim = *Deutsche Eylau*).

¹⁴³ Ost. Fol. 116, k. 155–155v.

¹⁴⁴ Ost. Fol. 116, k. 683.

¹⁴⁵ W okręgu oleckim.

¹⁴⁶ Ost. Fol. 116, k. 158. Dokument z 21 września 1487 r.

¹⁴⁷ W okręgu pasłęckim.

¹⁴⁸ Ost. Fol. 116, k. 145v–146. Dokument z 13 kwietnia 1483 r.

¹⁴⁹ Ost. Fol. 116, k. 152v–154. Dokument z 15/22 stycznia 1471 r.

¹⁵⁰ W okręgu braniewskim (na jego granicach).

¹⁵¹ Ost. Fol. 141, k. 203–203v. Dokument z 21 marca 1490 r.

¹⁵² W okręgu mragowskim.

¹⁵³ Ost. Fol. 126, k. 42v–44v. Dokument z 20 sierpnia 1506 r.

W przypadku miejscowości Kinwagi¹⁵⁴ (*Kinnwangen*) mamy do czynienia z istnieniem po 1470 r. folwarku oraz innych obiektów gospodarczych poza granicą tegoż folwarku, które jednak należały do wspólnego dobra i jednego właściciela, którym był Hannis Ramburg¹⁵⁵.

Z przeanalizowanych przez nas dokumentów wynika, iż ta działalność była – z małymi różnicami – kontynuowana również po sekularyzacji Prus Krzyżackich w Prusach Książęcych, a więc po 1525 r.¹⁵⁶ W osadach, które już wcześniej istniały oraz takich, które nie były wcześniej związane pod względem administracyjno-prawnym z zakonem krzyżackim, następowała reorganizacja i albo wtórny przydział ziemi (z dóbr zakonnych dla nowych osób) lub nowy przydział na zasadach lennych, co wynika z rozwoju miejscowego osadnictwa.

Taką akcję prowadził m. in. komtur pokarmiński i jednocześnie w pewnym okresie wielki szpitalnik Bernhard von Balzhofen, począwszy od około 1475 r.¹⁵⁷ W zamian za przywilej użytkowania ziemi nowi osadnicy, często pochodzenia pruskiego, byli zobowiązani do należytej uprawy ziemi, dbania o istniejące dobra oraz wystawienia – z reguły – jednej służby zbrojnej, również konno.

Taki sposób zapewnienia ziemi uprawy, a zakonowi służby zbrojnej oraz dochodu był stosowany również później, do końca istnienia państwa krzyżackiego w Prusach. Były to najczęściej nadania na prawie magdeburskim, chociaż zdarzały się również nadania na prawie chełmińskim.

W ten sam sposób, chociaż prawdopodobnie rzadziej, postępowali Krzyżacy, jeżeli chodzi o przekazywanie już istniejących obiektów gospodarczych lub folwarków i ich poszczególnych części, czego dowodzą zapisy źródłowe z ostatniej ćwierci XV w.

Podstawy prawne nabywania folwarków wolno stojących i w zespołach dóbr oraz innych obiektów gospodarczych na ich terenie oraz ich przeobrażenia

Podstawy prawne a zarazem zwyczajowe nabywania nieruchomości na terenie państwa krzyżackiego regulowały przepisy prawne zgromadzone m.in. w poszczególnych *Landesordnungen* jeszcze w okresie przed wojną trzynastoletnią, a szczególnie te z drugiego i trzeciego dziesięciolecia XV w. Podejmowane decyzje w sprawach obrotu ziemią i innymi nieruchomościami należały w zasadzie do wielkiego mistrza. Taka zasada jest widoczna zarów-

¹⁵⁴ W okręgu bartoszyckim.

¹⁵⁵ Być może *Jannis*, Ost. Fol. 322, k. 143–144v. Dokument z 18 kwietnia 1471 r.

¹⁵⁶ Por. G. Białuński, *Przemiany*, s. 97–115, szczególnie poszczególne kategorie ludności oraz s. 234, 236–237 w odniesieniu do pracowników (*Lehnmänner*) najemnych w dobrach prywatnych. Ich liczba oraz pojawianie się w różnych okresach czasu świadczy również o podobnych potrzebach w prowadzonych gospodarstwach przez prywatnych posiadaczy dóbr., np. do wojny trzydziestoletniej i później od około połowy XVI wieku.

¹⁵⁷ G. Białuński, *Kolonizacja...*, s. 117.

no w zapisach prawa krajowego, jak i w praktyce. Dopiero w ostatniej ćwierci XV stulecia, jak i w wieku XVI widoczne jest obniżenie rangi wielkiego mistrza w podejmowaniu tego typu decyzji, na rzecz wielkiego szpitalnika, marszałka¹⁵⁸ oraz komturów¹⁵⁹.

Z pewnością do pierwotnych zasad w tej dziedzinie należały te, które precyzowały kwestie obrotu ziemią oraz istniejącą na niej infrastrukturą gospodarczą i zawężyły je do osadników pochodzenia niemieckiego oraz osób zaufanych również innej nacji, ale ściśle współpracujących z zakonem krzyżackim. Być może odbywało się to na podobnych zasadach jak zezwolenia na wywóz niektórych produktów rolnych z państwa krzyżackiego, czyli na zasadach akceptowalności partnera i jego stosunku do zakonu¹⁶⁰.

W drugiej połowie XV w., po zakończeniu wojny trzynastoletniej, zakon widział powyższe kwestie w nieco innym świetle, a poprzez to również zmienił się sposób, po pierwsze nadania (zdobycia przez drugą stronę) samego aktu (przywileju) oraz prawa, na jakim akt nadania się dokonywał. Zasadą stosowaną w takich sprawach było w przeważającej mierze prawo magdeburskie. 1 sierpnia 1487 r. nastąpiło podpisanie uzgodnień pomiędzy wielkim mistrzem, wielkimi dostojnikami zakonnymi oraz biskupem sambijskim a stanami pruskimi właśnie w sprawie dóbr na prawie magdeburskim, położonych przede wszystkim na terenie Sambii¹⁶¹. Mówiły one m.in., że dobra lenne, które są lub będą dzierżawione od zakonu, od momentu wydania dokumentu dzierżawy będą traktowane jak dobra na prawie magdeburskim. Ziemia w takich dobrach mogła przejść na linię żeńską (córkę) bez żadnych dodatkowych zabiegów sądowych już w momencie śmierci ojca. Młyny w dzierżawionych posiadłościach miały przechodzić z mocy prawa na synów i córki, a potem na ich braci. Dalej ustalenia te mówiły, że po 21 latach owi bracia powinni (jeśli zajdzie taka konieczność) przekazać zarządzanie posiadanymi dobrami swoim siostrą. Jeśli by się natomiast okazało, że wskazane siostry z jakich względów nie mogą tego uczynić, powinny się one znaleźć w rękach innych „dobrych ludzi”¹⁶². Jeżeli zaś była w tych dobrach prowa-

¹⁵⁸ Np. w dokumencie zamieszczonym w Perg. Urk., XXVI, Nr 55 z 23. 04. 1478 r. czynności prawnej dokonał Zygfryd Flach von Schwarzenberg, wielki szpitalnik i komtur w Bałdze; w dokumencie zamieszczonym w Perg. Urk., XXII, Nr 42 z 08. 04. 1481 roku czynności prawnej dokonał Niclas von Gebesattel, wielki marszałek; w dokumencie zamieszczonym w Perg. Urk., XXVII, Nr 210 z 04.12.1498 r. czynności prawnej dokonał Erasmus von Reitzenstein, wielki szatny i zarazem komtur w Bałdze; w dokumencie zamieszczonym w Perg. Urk. XXXIV, Nr 122 z 13. 12. 1497 r. czynności prawnej dokonał Wilhelm graf von Isenburg, wielki komtur i namiestnik wielkiego mistrza na zamku w Schaaken.

¹⁵⁹ Np. w dokumencie zamieszczonym w Perg. Urk., XXVI, Nr 237 z 13.07.1515 r. czynności prawnej dokonał komtur domowy z Bałgi Klaus von Bach.

¹⁶⁰ Zob. Z.H. Nowak, *Zezwolenia wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego na wywóz zboża z Prus w latach 1421–1422*, „Zapiski Historyczne TNT”, 1979, t. 44, z. 4, s. 125–134.

¹⁶¹ Perg. Urk., XVII, nr 35, k. 1. (Zawartość dokumentu).

¹⁶² Można to odbierać także jako „posłusznych” woli Zakonu. Jednakże jeszcze w latach 1470–1473 w zapisie wielkiego mistrza Ludwiga von Erlichshausen dla niejakiego „Her Stefans’a Trappierhoff”, jest mowa o tym, że dwór (folwark), który został mu zapisany, po jego śmierci musi wrócić do zakonu, OF 94, k. 198–200.

dzona hodowla (świń), dóbr takich nie wolno było podzielić na mniejsze części, chyba że synowie chcieliby nadal prowadzić tam działalność gospodarczą. Natomiast dalej czytamy, że ziemie w dobrach wydzierżawionych, które nie mogły być przekazane w spadku braciom lub ich dzieciom (w obu przypadkach zamieszkujących poza tymi dobrami), mogły być sprzedane, jeżeli byłaby taka możliwość. Takie sprzedane ziemie, w dobrach na prawie magdeburskim, nadal pozostawałyby na tym prawie. W konsekwencji jeżeli tzw. „dobrzy ludzie” nie zdecydowaliby się na dzierżawę tej ziemi (lub jej zakup?) miała ona przejść z powrotem na rzecz zakonu, który będzie dalej szukał (tańszego) nabywcy (dzierżawcy) na prawie magdeburskim. Wszystkie powyższe ustalenia jako obowiązujące prawo, miały obywać przestrzegane przez następców wystawcy oraz całą korporację zakonną. Z powyższych zapisów wynika jednoznacznie dbałość Krzyżaków o to, aby ziemia pozostawała w uprawie i w dobrych rękach. To ostatnie sformułowanie dotyczy dobrych gospodarzy, którzy już dzierżawili daną ziemię i prowadzili dobro, a teraz mogą to jak najszybciej przejąć (na mocy tego ustalenia i prawa) ich następcy, również w linii żeńskiej, bez zbędnego tracenia czasu (zaraz po śmierci dotychczasowego dzierżawcy). Był to jak najbardziej zrozumiały zabieg ze strony zakonu, który liczył w ten sposób na utrzymanie określonych nadaniami dochodów z tych ziem oraz pozostawienia owych dóbr w dobrej kondycji gospodarczej.

SUMMARY

Unlike the establishments in Teutonic domains, private farms which emerged in Prussia after the end of the Thirteen Years' War in 1466 were usually part of larger estates that comprised several farms, inns, mills or even villages. Both types of establishments were set up on territories and in estates formerly owned by the Teutonic Knights. After 1466, the Order made attempts to dispose of those resources which were rented to tenants or sold, generating considerable proceeds for the Teutonic Knights. The management of those assets was an important element of the Order's internal financial policy after the Thirteen Years' War with Poland which drenched the country.

In Teutonic Prussia, private farms, allocated by the Teutonic Knights on unsettled territories (*wußte Hube*) or started after village and town rights had been granted by feudal authorities, enjoyed a favorable climate for economic growth. The allocations made under the Magdeburg Law provided farmers with more rights and privileges than the laws enacted before 1440. Most estates spanned the area of 10 to 40 lans of arable land. The settlers were awarded minor and major rights to try and punish serfs in their estates, and they were often exempt from a part of their financial obligations to the lords.

Large estates comprising several collaborating farms and businesses flourished in Teutonic Prussia after the Second Peace of Thorn. Most of them had a single owner who derived significant financial gain from the expansion of farm estates. Farms were units of agricultural production in larger estates and territorial holdings.